

به نام خدا

وظایف اعضای خانواده در روایات رضوی

احد داوری^۱

مهناز رفیع پور^۲

چکیده

خانواده یک نهاد کوچک اجتماعی است که روابط مثبت بین اعضای آن تأثیر زیادی در تکامل روحی و اخلاقی انسان دارد و بدون وجود خانواده تعادل حیات انسانی از بین می‌رود. بی‌تردید استفاده از سخنان رهبران حقیقی بشر که به همه‌ی مقتضیات جسمی، روانی، نیازمندی‌ها و خواش‌های طبیعی بشر آشنایی کامل دارند می‌تواند انسان را به سمت زندگی شرافتمندانه و هدفمند رهنمون سازد. احادیث امام رضا علیه‌السلام به عنوان امام و پیشوای شیعیان روشن می‌کند که آن حضرت خانواده را نهادی می‌داند که هر یک از افراد آن وظایف جداگانه‌ای داشته و هرکدام با انجام وظایف خود در ایجاد خانواده‌ی مطلوب سهم دارند، از جمله نقش مرد خانواده، حاکمیت سیستم اقتصادی سالم، حفظ آبرو و شخصیت خانواده، تکریم مقام زن و حسن خلق هست و نقش‌هایی همچون وفاداری در زندگی، خوش‌بینی، انتظار در حد توان همسر و حفظ هویت زنانه از وظایف زن در خانواده است، همان‌گونه که فرزند وظیفه‌ی احسان، اطاعت، مدارا و قدردانی را در قبال والدین خود دارد. در این پژوهش با گردآوری و تحلیل احادیث امام رضا علیه‌السلام، به واکاوی این وظایف پرداخته می‌شود.

واژگان کلیدی: خانواده، وظایف اعضای خانواده، امام رضا علیه‌السلام

۱. عضو هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم ؛ ahaddavari@gmail. com
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم ؛ مراغه rafieepoorhashtrood@gmail. com

تأثیر خانواده بر رشد، تعامل و شکوفایی افراد و جامعه به حدی است که هیچ‌کس نمی‌تواند آن را انکار کند؛ و انسان حق دارد تا در کانون خانواده، آسایش و آرامش جان و روانش را تأمین کند. برای اینکه انسان خانواده‌ای سالم و مطلوب داشته باشد هرکدام از اعضای آن باید نقش خود را به خوبی بشناسد و انجام دهد، بی‌شک زمانی این شناخت کامل خواهد بود که از مجرای وحی نشئت بگیرد، به‌بیان‌دیگر صحیح و دقیق بودن این شناخت زمانی تضمین می‌گردد که از نگاه الهی به آن نگریسته شود که بر طبق اعتقاد شیعه ائمه اطهار علیهم‌السلام مفسران واقعی وحی (و قرآن) خواهند بود که بر پیامبر گرامی اسلام نازل شده است؛ که البته تفاوتی بین هیچ‌یک از آن ائمه در تبیین وظایف و مسئولیت‌های مسلمانان وجود ندارد ولی با توجه به شرایطی که در عصر زندگانی امام رضا علیه‌السلام حاکم بود، بررسی موضوع از نگاه حضرت علی بن موسی‌الرضا علیه‌السلام برخی جنبه‌های نهفته را روشن‌تر خواهد کرد. البته بی‌شک اصول کلی این وظایف از دیدگاه همه معصومان علیهم‌السلام یکسان است به‌طوری‌که حتی امام رضا علیه‌السلام تعداد قابل توجهی از احادیث مرتبط با موضوع را از پدران معصومش نقل کرده است. در هر صورت نگاهی به شرایط عصر زندگی امام رضا علیه‌السلام بیانگر تفاوت محسوس زندگی امام با سایر ائمه هست؛ در مقایسه بسیار جزئی با پدر حضرت مشاهده می‌شود که امام کاظم علیه‌السلام مدت زیادی در زندان خلیفه وقت به سر برده است (ابن جوزی، ۱۴۱۸ ق: ۳۱۵؛ جعفریان، ۱۳۸۱: ۳۹۴) در حالی که امام رضا علیه‌السلام از آزادی بیشتری برخوردار بوده و حتی بر مسند ولیعهدی نیز تکیه کرده است. حال در این پژوهش بر آنیم تا به این سؤالات پاسخ دهیم که: امام رضا علیه‌السلام در رابطه با ارتباط اعضای خانواده چه توصیه‌هایی فرموده‌اند؟ وظایف مرد در ایجاد خانواده‌ی مطلوب چیست؟ وظایف زن در ایجاد خانواده‌ی مطلوب کدام‌اند؟ فرزندان در خانواده در قبال والدینشان چه وظیفه‌ای دارند؟ ناگفته نماند به دلیل گستردگی موضوع و محدودیت این مقاله، فقط در اینجا به چند مورد از این وظایف اشاره شده است.

۱ - مفهوم شناسی

«خانواده» در لغت به معنای خاندان، دودمان، اهل خانه، زن و فرزند و فامیل به کار رفته است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۶، ۹۴۳۸) و به اندازه‌ای معروف است که نیاز به تعریف ندارد؛ اما شاید تصور همه از آن یکسان نباشد، حتی برخی توصیف آن را کار مشکلی دانسته و طبق نظر اکثریت مردم چنین تعریف کرده‌اند: خانواده در نظر بسیاری از مردم به منزله یک واحد اجتماعی است که شامل یک زوج متأهل و فرزندانشان است که در خانه‌ای در کنار یکدیگر زندگی می‌کنند. (محمودیان، ۱۳۸۷: ۷۷) پس می‌توان عناصر اصلی

تشکیل خانواده را زن و مردی دانست که مطابق آداب و رسوم اجتماعی خویش زندگی را در کنار همدیگر آغاز می‌کنند و احتمالاً فرزندان به جمع آن‌ها افزوده می‌گردد.

۲ - وضعیت فرهنگی دوران امام رضا علیه‌السلام

امامان شیعه تنها از فرصت‌های استثنایی که در جامعه به وجود می‌آمد و از سلطه‌ی خلفای جبار خارج بود، استفاده می‌کردند و به نشر اسلام ناب در جامعه می‌پرداختند. تاریخ در این رابطه که در دوران خلافت امین، حکومت با امام رضا علیه‌السلام برخوردی داشته باشد، چیزی گزارش نمی‌دهد. چرا که در این زمان جوّ تردید و تزلزل بر حکومت، سایه افکنده و اختلافات داخلی خانواده‌ی عباسی را به تفرقه کشانده بود، به طوری که امین برادر خود مأمون را، از ولایت‌عهدی خلع و فرزندش موسی را بدین سمت برگزید، این تزلزل و اضطراب باعث شد، که امین و دستگاه حکومت او، از توجه به سوی امام علیه‌السلام و پیگیری امر او بازماند، از این رو می‌توان این دوره را در زندگی امام علیه‌السلام دوران آرامش نامید، که شرایطی برای آن حضرت فراهم شده بود تا فرصت یابد به رسالتی که در نشر مبادی صحیح اسلامی، میان امت، بر عهده دارد اقدام نماید. (فضل‌الله، ۱۳۸۲: ۹۵ و ۹۶) یکی از این فرصت‌ها، فرصت ولایت عهدی امام رضا علیه‌السلام در عصر مأمون عباسی بود که مجال مناسبی برای نشر حقایق دین در اختیار آن حضرت قرار داد و باعث رشد حدیث شیعه شد. امام رضا علیه‌السلام به عنوان رهبر شیعه در این زمینه کوشش فراوانی انجام داد، به طوری که در این زمان تدوین و دسته‌بندی حدیث در حوزه‌های شیعه محور قرار گرفت و حدیث شیعه از حالت استتار خارج گردید. روایات غلات نیز بررسی شد و پاک‌سازی در حدیث شیعه اتفاق افتاد. (محبی پور، ۱۳۸۸: ۲ و ۳)

۳ - وظایف مشترک زن و مرد در ایجاد خانواده‌ی مطلوب

۳ - ۱. حسن خلق

خلق در لغت، به معنای کیفیتی نفسانی است که افعال به‌آسانی از آن صادر می‌شود. (طریحی، ۱۳۷۵: ۵/ ۱۵۸) و حسن خلق، به معنای کیفیت نیکوی نفسانی است که رفتارهای پسندیده بر اساس آن به سهولت صورت می‌گیرد. (حسین زاده، ۱۳۹۱: ۵۵) خلق نیکو در فرهنگ اسلام از جایگاه والایی برخوردار است. چنانکه امام رضا علیه‌السلام در روایتی با تأکید بر جایگاه بلندش، آن را وسیله‌ی جذب مردم به خود، بیان می‌کنند: «إِنَّكُمْ لَنْ تَسْعُوا النَّاسَ بِأَمْوَالِكُمْ فَسَعَوْهُمْ بِطَلَّاقِهِ فُلُوجِهِ وَحُسْنِ اللَّقَاءِ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۱/ ۲: ۵۳)

شما هرگز نمی‌توانید مردم را به وسیله ثروت و مالی که در دست دارید، به خود متوجه سازید، بلکه آنان را با گشاده‌رویی و حسن برخورد به خود نزدیک کنید. همچنین داشتن اخلاق نیکو، عاملی بسیار مؤثر در سازگاری و تحکیم بنیاد خانواده معرفی شده است. قرآن کریم و منادیان هدایت، ائمه‌ی معصومین علیه‌السلام همواره بر آن توجه داشته‌اند. در روایتی، شخصی بنام حسین بن بشار واسطی می‌گوید: نامه‌ای به امام رضا علیه‌السلام نوشتم و در آن به حضرت عرضه داشتم: یکی از بستگانم برای خواستگاری نزد من آمده است چه کنم؟ حضرت در پاسخ فرمودند: اگر بد اخلاق است به او زن ندهید. (کلینی، ۱۴۲۹ ق: ۳۰۰/۱۱)

این فرمایش امام، بیان‌کننده‌ی نقش مهم حسن خلق در زندگی زناشویی است؛ بنابراین، خوش برخوردی همسران با یکدیگر از عوامل مهمی است که شیرینی و صفا و صمیمیت زندگی را به ارمغان می‌آورد. چنانکه مرد باید با ورود به خانه، همه ناراحتی‌های ناشی از کار و مشکلات اجتماعی را بیرون منزل گذاشته و با چهره‌ای بشاش و متبسم با اهل منزل روبرو شود و زن نیز باید از اظهار هرگونه گلایه و خستگی ناشی از کار و مشکلات منزل بخصوص به هنگام ورود مرد خودداری کند؛ و در صورت بروز هرگونه مشکلی با کمک یکدیگر چاره‌اندیشی کنند به‌گونه‌ای که هر یک برای دیگری بهترین غمخوار و مشاور باشد. (الهامی نیا، ۱۳۷۸، ۸۶) امام رضا علیه‌السلام از پیامبر صلی‌الله و علیه و آله نقل می‌کنند: «أَقْرَبُكُمْ مِنِّي مَجْلِسًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَحْسَنُكُمْ خُلُقًا وَ خَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ.» (علی بن موسی، ۱۴۰۶ ق: ۶۷) در قیامت آن کس به من نزدیک‌تر است که در دنیا خوش‌اخلاق‌تر و نسبت به خانواده‌ی خود نیکوتر باشد. ایشان در روایتی دیگر مؤمن‌ترین مردم را خوش‌خلق‌ترین آن‌ها نسبت به خانواده‌هایشان می‌دانند: «أَحْسَنُ النَّاسِ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا وَ أَلَطْفَهُمْ بِأَهْلِهِ وَ أَنَا أَلَطْفُكُمْ بِأَهْلِي.» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق: ۳۸ / ۲) این دو روایت نشانگر تشویق و ترغیب به خوش‌خلقی عموماً با مردم و خصوصاً با خانواده است تا جایی که چنین کسانی قرین پیامبر اکرم صلی‌الله علیه و آله و ائمه‌ی معصومین علیه‌السلام خواهند بود.

۳ - ۲. قناعت و سازگاری

قناعت در لغت به معنای تنازل است تا آنجا که فرد حیات خود را با امکاناتی که در دست دارد، منطبق سازد. (مصطفوی، بی‌تا: ۳۲۷ / ۹) در واقع سازگاری و قناعت یکی از عوامل موفقیت در زندگی است. در حدیثی، از امام رضا علیه‌السلام در مورد قناعت سؤال شد، ایشان فرمودند: «الْقَنَاعَةُ تَجْتَمِعُ إِلَى صَيَانَةِ النَّفْسِ وَ عِزِّ الْقَدْرِ وَ طَرَحِ مُؤْنِ الْإِسْتِكْنَارِ وَ التَّعَبُّدِ لِأَهْلِ الدُّنْيَا وَ لَا يَسْلُكُ طَرِيقَ الْقَنَاعَةِ إِلَّا رَجُلَانِ إِمَّا مُتَعَلِّلٌ» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۳۴۹/۷۵) «قناعت، جامع صفات خویشنداری و ارجمندی و آسوده شدن از زحمت فزون‌خواهی و بندگی در برابر دنیاپرستان است.» اگر اعضای خانواده به‌ویژه زن و شوهر به میزان درآمدی که با تلاش به دست آورده‌اند، راضی شوند و در این زمینه خود و دیگران را به زحمت نیندازند به اندوه و رنج

کمتری دچار خواهند شد؛ و آنان برای ایجاد قناعت در خود، باید به خانواده‌هایی که از سطح مواهب مادی پایین‌تری برخوردارند، توجه نمایند. (سالاری فر، ۱۳۸۹: ۱۲۰) امام رضا علیه‌السلام در روایتی دیگر فرمودند: «مَنْ لَمْ يُقْنِعْهُ مِنَ الرَّزْقِ إِلَّا الْكَثِيرُ، لَمْ يَكْفِهِ مِنَ الْعَمَلِ إِلَّا الْكَثِيرُ؛ وَ مَنْ كَفَاهُ مِنَ الرَّزْقِ الْقَلِيلُ، فَإِنَّهُ يَكْفِيهِ مِنَ الْعَمَلِ الْقَلِيلُ» (کلینی، ۱۴۲۹ ق: ۳/۳۵۷)؛ کسی که جز به روزی زیاد قناعت نکند، جز عمل بسیار برایش کافی نیست. (پیوسته زیاده‌طلب و حریص است و هر چه به دست آورد، او را بی‌نیاز نکند) و هر که روزی اندک کفایتش کند، عمل اندک هم کافی‌اش باشد. کمتر چیز دنیا او را بی‌نیاز سازد، خدا هم به عمل اندک او با داشتن روحیه قناعتش راضی است. ایشان در جایی دیگر فرمودند: «وَ مَنْ رَضِيَ بِالْقَلِيلِ مِنَ الرَّزْقِ قَبْلَ مِنْهُ الْيَسِيرُ مِنَ الْعَمَلِ وَ مَنْ رَضِيَ بِالْيَسِيرِ مِنَ الْحَلَالِ خَفَّتْ مَتُونَتُهُ وَ نَعِمَ أَهْلُهُ وَ بَصَرَهُ اللَّهُ دَاءَ الدُّنْيَا وَ دَوَاءَهَا وَ أَخْرَجَهُ مِنْهَا سَالِمًا إِلَى دَارِ السَّلَامِ» (مجلسی، ۱۴۰۴ ق: ۱۷۵ / ۳۴۳) «کسی که به روزی اندک از خداوند خشنود باشد، خداوند از او به عمل کم خشنود خواهد شد و هر کس به اندکی از حلال راضی باشد، زندگی خود را به آرامی خواهد گذرانید و خاندانش در تنعم زندگی خواهند کرد و خداوند او را به درد و داروی دنیا بی‌نیاز خواهد کرد و او را از جهان سالم بیرون خواهد برد و در دارالسلام جای خواهد داد.»

۳ - ۳. عفو و گذشت

تفاوت اندیشه‌ها و اختلاف سلیقه‌ها کم‌وبیش در زندگی جمعی تنش‌هایی را به وجود می‌آورد که اگر به‌موقع حل‌وفصل نشود، تشنج آفرین و بحران‌زا خواهد شد. بهترین حربه‌ی کارساز برای پیشگیری از بروز اختلاف و خنثی کردن اختلافات جزئی، چشم‌پوشی و گذشت از خطاهای دیگران به‌ویژه اعضای خانواده است؛ که قرآن کریم بر این امر تأکید می‌کند که در برابر رفتار نادرست اعضای خانواده، نباید شدت عمل نشان داد بلکه می‌باید در عین قاطعیت و حفظ ارزش‌ها، از شیوه‌ی عفو و محبت و گذشت در امر تربیت استفاده کرد. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنِّ مِنَ أَرْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوٌّ لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ وَإِن تَعَفَوْا وَ تَصَفَّحُوا وَ تَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (تغابن/۱۴) «ای کسانی که ایمان آورده‌اید بعضی از همسران و فرزندانتان دشمنان شما هستند، از آن‌ها بر حذر باشید و اگر عفو کنید و صرف‌نظر نمایید و ببخشید (خدا شما را می‌بخشد) چرا که خداوند بخشنده و مهربان است.» اگر زن و شوهر، به‌ویژه در ابتدای راه زندگی مشترک، خطاهای یکدیگر را بزرگ نکنند و نسبت به یکدیگر اغماض کنند و دوستانه و دور از بدبینی به رفع اشتباهات خانوادگی بپردازند به تفاهم و همفکری خواهند رسید و چرخ زندگی آنان با تشریک‌مساعی و غمخواری همدیگر شتاب خواهد گرفت و موانع و ناگواری‌ها را پشت سر خواهد گذاشت (اله‌امی‌نیا، ۱۳۷۸: ۸۸) پیامبر صلی‌الله و علیه و آله و سلم در حدیثی فرمودند: «تَعَاوَا يَسْقُطُ الضَّعَائِنُ بَيْنَكُمْ.» (پاینده، ۱۳۸۲: ۳۸۵) از یکدیگر گذشت کنید تا کینه‌های میان شما از بین برود. عفو و گذشت تأثیر زیادی در ایجاد جوّ تفاهم میان زن و شوهر و حسن

روابط خانوادگی دارد. به طور طبیعی هر انسانی لغزش‌ها و اشتباهاتی دارد که نشانگر نقص ذاتی اوست زندگی خانوادگی نیز از این قاعده بیرون نیست. اگر خطاها و اشتباهات تعقیب گردد و هر روز به رخ کشیده شود، آسایش و آرامش محیط خانه به اختلاف، عیب‌جویی، نزاع و کشمکش تبدیل خواهد شد. زن فداکار و علاقه‌مند به زندگی، از لغزش شوهرش می‌گذرد و عذرش را می‌پذیرد و به این وسیله بر محبت شوهرش می‌افزاید. (فاخری علی‌رضا، بی‌تا، ۵۳/۲) هنگامی که گذشت از همسر بدون سرزنش باشد، تأثیر نیکوی خود را در زندگی می‌گذارد. امام رضا علیه‌السلام نیز در مورد گذشت چه زیبا فرمودند که: «الْعَفْوُ مِنْ غَيْرِ عِتَابٍ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ق: ۴۲۱/۶۸) گذشت (زیبا) آن است که بدون سرزنش باشد. نتیجه مداومت بر چنین گذشتی در زندگی خانوادگی، ایجاد روابطی سالم، انسانی، پسندیده و قابل‌ستایش است که زن و شوهر در پرتو آن از سعادت خانوادگی بیشتری برخوردار می‌شوند.

۴ - وظایف اختصاصی مرد در خانواده مطلوب

۴ - ۱. تکریم و ارج‌گذاری زن

اگرچه زن نسبت به شوهر وظایف ویژه‌ای همچون اطاعت و فرمان‌بری دارد ولی به خاطر احساس و عاطفه، تأثیرپذیری، رقت قلب و نیاز شدید به محبت و مهرورزی باید از احترام شایسته‌ی شوهر در محیط خانه و خانواده برخوردار باشد. رعایت احترام زن از سوی شوهر، موجب رشد و تعالی شخصیت او و نیز بهبود و تحکیم روابط عاطفی او با شوهر و سایر اعضای خانواده خواهد بود و در نتیجه سعادت خانواده در پرتو چنین احترامی تأمین می‌گردد و این امر برای تثبیت نظام خانواده بسیار مؤثر است. (فاخری، بی‌تا: ۴۸/۲؛ مظاهری، ۱۳۶۴ ش: ۵۵) در کلام ائمه علیه‌السلام به این گفتار توصیه‌های فراوانی شده است حضرت امام رضا علیه‌السلام هنگامی که سخن از زن و بیان نقش و موقعیت او مطرح می‌شود، او را در سطح یکی از ارکان مهم زندگی برشمرد و دیگران را به مهر و ارج‌گذاری و تکریم مقام وی دعوت نموده و می‌فرمایند: «إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى عَلَى الْإِنَاثِ أَرْأَفُ مِنْهُ عَلَى الذُّكُورِ وَ مَا مِنْ رَجُلٍ يُدْخِلُ فَرْحَةً عَلَى امْرَأَةٍ بَيْنَهُ وَ بَيْنَهَا حُرْمَةً إِلَّا فَرَّحَهُ اللَّهُ تَعَالَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ.» (کلینی، ۱۴۲۹، ق: ۳۳۷ / ۱۱) «خداوند تبارک تعالی بر زنان و دختران رؤوف‌تر است تا مردان و پسران و هر مردی که زنی را که محرم اوست، خوشحال کند، خداوند روز قیامت خوشحال و مسرورش خواهد گرداند.» در روایتی دیگر از امام صادق علیه‌السلام نقل می‌کنند: «مَنْ اتَّخَذَ امْرَأَةً فَلْيُكْرِمْهَا فَإِنَّهَا امْرَأَةٌ أَحَدِكُمْ لِعَبْتَةٍ فَمَنْ اتَّخَذَهَا فَلَا يُضَيِّعُهَا (حر عاملی، ۱۴۰۹، ق: ۵ / ۶۱) هر کس همسری انتخاب کرد باید او را احترام کند، زیرا زن دلگرمی شمامست و وقتی او را آوردید ضایعش نکنید.

۴ - ۲. مدیریت اقتصادی خانواده

آسایش زندگی خانوادگی تا حدودی وابسته به موضوع اقتصاد است و تا این مسئله تأمین نشود، اعضای خانواده به آرامش دست نخواهند یافت. بسیاری از آشفتگی‌ها و بروز کینه‌ها در اثر نابسامانی‌های مالی به ساحت خانواده راه می‌یابد. از سخنان امام رضا علیه‌السلام به عنوان راهنما و مربی انسان‌ها برای مدیریت اقتصادی سالم در خانواده که از وظایف اصلی و مهم مرد به شمار می‌آید، می‌توان روش‌هایی برای تربیت افراد مدیر و مدبر، برداشت کرد که از این قرارند:

۴ - ۲ - ۱. تبشیر

تبشیر به معنای بشارت دادن به عطایایی است که پس از به دوش گرفتن تکالیف به فرد ارزانی خواهد شد و مظه‌ری از فضل و رحمت است. بشارت در وجود آدمی امید می‌آفریند و با کشش این امید او را آماده قبول زحمت می‌گرداند. (باقری، ۱۳۸۵: ۱ / ۱۶۹) امام رضا علیه‌السلام عمل کسانی را که برای رفاه خانوادگی خویش تلاش می‌کنند، ارزشمندتر از مجاهد در راه خدا می‌دانند (کلینی، ۱۴۲۹: ق: ۵۶۷/۹) باید توجه داشت، در قرآن مجید و روایات اهمیت زیادی به جهاد داده شده است، که به کم‌تر چیزی چنین اهمیت داده شده است. (رک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۲ / ۱۴۳) برای نمونه حضرت علی علیه‌السلام در نهج‌البلاغه اهمیت و آثار مهم جهاد را، با بیان بسیار گویا و زیبا، تشریح و نیز پیامدهای ترک جهاد برای امت‌ها را تبیین کرده‌اند و می‌فرمایند جهاد دری از درهای بهشت است که خداوند آن را به روی دوستان خاص خود گشوده است، هر کس آن را از روی بی‌اعتنایی ترک کند خدا لباس ذلت و خواری در اندام او می‌پوشاند... (رک؛ نهج‌البلاغه، خطبه‌ی / ۲۷) درواقع امام رضا علیه‌السلام با آگاهی دادن از ارزش تلاش در جهت رفاه خانواده، شوق و انگیزه‌ی کافی را برای انجام آن فراهم آورده‌اند. ایشان در روایتی دیگر تأکید کرده است که نفقه نیکویی بدهید تا بر شما نیکی شود: «مَنْ يُحْسِنِ النَّفَقَةَ فَلَهُ حَسَنَةٌ» (علی بن موسی، ۱۴۰۶: ق: ۵۰) در این روایت، بشارت به نیکی از جانب خدا، مشوق مرتبی به انجام عمل است؛ زیرا وقتی فرد مطمئن باشد که با انجام عملی نیک، نیکی‌هایی از طرف خداوند که مالک همه‌چیز است، دریافت خواهد کرد تشویق به انجام چنین عملی خواهد شد. همچنین در روایتی دیگر می‌فرمایند: «مَنْ أَصْبَحَ مُعَافًى فِي بَدَنِهِ مُخَلَّى فِي سَرْبِهِ عِنْدَهُ قُوْتُ يَوْمِهِ فَكَأَنَّما حَبِزَتْ لَهُ الدُّنْيَا.» (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ق: ۴ / ۴۱۹) هر کس صبح کند درحالی که تنش سالم و خاطرش آسوده و معاشش تأمین باشد از مواهب یک زندگی مطلوب و آرام برخوردار است. امام در این فرمایش نتیجه‌ی تأمین معاش را، داشتن یک زندگی آرام می‌دانند؛ که با کار و تلاش و زحمت به دست می‌آید. باید توجه داشت تأکید امام صرف به دست آوردن رفاه نیست بلکه سیستم اقتصادی سالم باید در

خانواده حاکم شود تا سلامت روحی و روانی را برای افراد به ارمغان بیاورد و آنان را از بسیاری آلودگی‌های روانی و اخلاقی مصون دارد.

۴-۲-۲. بصیرت افزایی و اعطای بینش

در این روش، مربی سعی می‌کند تلقی آدمی از امور را دگرگون سازد. ایجاد دگرگونی در تلقی افراد، از جمله لوازم قطعی تغییر رفتارها و اعمال آن‌هاست؛ زیرا نوع تلقی، یکی از مبانی مؤثر در نوع رفتارها و اعمال است. (باقری، ۱۳۸۵: ۱۰۴) زمانی که امام رضا علیه‌السلام می‌فرماید: «صَاحِبُ النُّعْمَةِ يَجِبُ عَلَيْهِ التَّوَسُّعُ عَنْ عِيَالِهِ» (کلینی، ۱۴۲۹ ق: ۲۳۳/۷) کسی که نعمت دارد باید که بر عیالش در هزینه وسعت بخشد. در واقع ایشان نسبت به اهمیت این امر بصیرت افزایی می‌کند تا فرد با آگاهی برای تأمین سالم آن هزینه‌ها تلاش کند؛ و یا در جایی که می‌فرماید: «يَنْبَغِي لِلرَّجُلِ أَنْ يُوسِّعَ عَلَى عِيَالِهِ لِنَلَأَ يَتَمَتَّوْا مَوْتَهُ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۵۴۱/۲۱) سزاوار است مرد غنی و متمکن به زندگی خانواده خود توسعه دهد و آنان را از رفاه و آسایش کافی برخوردار کند تا آنان به علت سختگیری او و محرومیت خودشان، تمنای مرگ وی را ننماید، آن حضرت در این روایت نسبت به این‌که مرد باید حد تعادل را رعایت کرده و بر خانواده‌اش سخت نگیرد چرا که با سخت‌گیری وی آرامش و آسایش در خانواده نخواهد بود و به‌قدری ناراضی خواهند بود که آرزوی مرگ وی را خواهند داشت، بصیرت افزایی می‌کند.

۴-۲-۳. انذار و بیم

انذار مصدر باب افعال و به معنای آگاهاندن کسی نسبت به امری است که در آینده رخ می‌دهد و مایه‌ی رنج و عذاب او می‌شود. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ۷۹۷) در نظام تربیتی، بر اساس این شیوه مربی باید با آگاهی مناسبی که از اعمال متربی و آثار مترتب بر آن دارد او را نسبت به عواقب اعمال نامطلوبش آگاه سازد و ضمن توجه دادن وی به مسئولیت‌هایش او را از ترک وظایف بترساند و از پیامدهای ناگوار خطاهایش بر حذر دارد. (باقری، ۱۳۸۵، ۱، ۱۸۹) البته انذار مانند هر عامل تربیتی دیگر هنگامی اثربخش است که دل‌ها آمادگی پذیرش آن را داشته باشند و فرد از حیات انسانی و روحانی برخوردار باشد. در سخنان گهربار امام رضا علیه‌السلام این روش تربیتی دیده می‌شود که ایشان گاه برای تربیت افراد از این روش استفاده می‌کردند؛ مثلاً راوی می‌گوید: از حضرت امام رضا علیه‌السلام در مورد هزینه‌های خانواده‌ام طلب اذن نمودم فرمود: حد وسط بین دو چیزی که ناپسند است (افراط و تفریط)، گفتم: فدایت شوم به خدا سوگند که دو چیز مبعوض را نمی‌شناسم. فرمود: خدا تو را رحمت کند. مگر نمی‌دانی که خدا دشمن می‌دارد زیاده‌روی و سخت‌گیری را، سپس آیه شریفه زیر را تلاوت فرمود: الَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَ لَمْ يَقْتُرُوا...؛ «بندگان (خاص خداوند) رحمان، کسانی هستند که هرگاه انفاق کنند، نه اسراف می‌نمایند و نه سخت‌گیری، بلکه در

میان این دو (اسراف و بخل) حد اعتدالی دارند.» (فرقان/۶۷)؛ (حر عاملی، ۱۴۰۹، ق: ۵۵۶/۲۱) ایشان در این روایت متذکر شده‌اند که زیاده‌روی و سخت‌گیری و در واقع خارج شدن از حد اعتدال دشمنی خدا را در پی دارد. باید توجه داشت انتخاب شیوه معتدل و گزینش راه میانگین در امور معیشت، یکی از سالم‌ترین برنامه‌های اقتصادی در امور زندگی است. در پرتو این عامل، آدمی از تحرک صحیح اقتصادی و تلاش معاش برای اداره خانواده برخوردار گشته و از حرص و آثار رنج‌آور آن نجات می‌یابد. به کار بردن این شیوه مطلوب به سلامت روانی خانواده کمک زیادی می‌کند. «يُنْبَغِي لِلرَّجُلِ أَنْ يُوسِّعَ عَلَى عِيَالِهِ لِيَتَمَنَّاوًا مَوْتَهُ» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ق: ۵۴۱ / ۲۱) امام رضا علیه‌السلام فرمود: سزاوار است مرد غنی و متمکن به زندگی خانواده خود توسعه دهد و آنان را از رفاه و آسایش کافی برخوردار کند تا آنان به علت سخت‌گیری او و محرومیت خودشان، تمنای مرگ وی را ننماید. در اینجا نیز ایشان نسبت به سخت‌گیری‌های بی‌مورد که کانون گرم و شاد خانواده را از بین می‌برد و تخم کینه و کدورت را کاشته و حتی آرزوی مرگ برای هم داشتن، انذار می‌دهند.

۴-۲-۴. بیان غیرمستقیم

مقصود از تعلیم و تربیت غیرمستقیم، آن است که مربی به عنوان کسی که درصدد تعلیم و تربیت است، فراگیر یا متربی را مورد خطاب مستقیم قرار نمی‌دهد. (سبحانی نیا، ۱۳۹۴، ۷۱) گاه در مواردی، آموزش غیرمستقیم اثر بیشتری در متعلم می‌گذارد؛ یعنی اگر به متعلم مستقیماً گفته شود که فلان امر خوب یا بد است یا آن کار باید انجام بشود یا نه، ممکن است موضع‌گیری نماید و خیلی توجه نکند؛ بنابراین همیشه نباید به‌صورت مستقیم آموزش داد، گرچه تأثیر آموزش مستقیم در جای خود بسیار زیاد است. در روایتی که امام علیه‌السلام برترین مال را آن مالی می‌داند که حافظ آبروی انسان باشد، «أَفْضَلُ الْمَالِ مَا وَقِيَ بِهِ الْعِرْضُ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ق: ۳۵۵ / ۷۵) به‌صورت غیرمستقیم از جمع‌آوری مالی که آبروی انسان را به خطر بیندازد هشدار می‌دهد. چرا که علم و دانش از درک واقعیات حلال و حرام عاجز است و نمی‌تواند آثار معنوی و اخلاقی مال حرام را بیان کند.

۴-۲-۵. تنوع بیان

بیان مطالب به شیوه‌های متفاوت و مختلف، روشی کارساز است که در تعلیم و تربیت به کار می‌رود. چون هدف از بیان متنوع یک مسئله به اشکال مختلف برای فهم و درک دقیق مسئله و مطلب برای مخاطب و شنونده است. بر این اساس، معلمان و مربیانی که مطالب و مبانی تربیتی را به زبان‌ها و اشکال مختلف به متربیانی می‌آموزند، گستره وسیع‌تری از آن‌ها را تحت تربیت درآورده‌اند تا اینکه فقط از روش خاصی بهره جویند که تنها عده‌ای خاص نیز آن را درک می‌کنند. (سبحانی نیا، ۱۳۹۴، ۲۰۷) با توجه به تنوع احادیث

در زمینه‌ی اقتصاد خانواده می‌توان گفت امام با روش‌های متفاوت بر این مهم تأکید کرده است؛ و آن را از زوایای گوناگون و با روش‌های متنوعی به مخاطب القا می‌نماید؛ یعنی گاهی در قالب بشارت بیان می‌کند و گاهی در قالب انداز، گاهی به صورت غیرمستقیم، گاهی تذکر می‌دهد.

۴ - ۳. آراستگی ظاهر و پرهیز از ژولیدگی

نظافت و زینت که امری پسندیده است از جمله اموری است که باعث پیوستگی هر چه بیشتر همسران می‌شود و زمینه را برای آرامش آنان فراهم می‌کند، همچنان که توجه نکردن به آن دل‌زدگی و ناسازگاری آنان را افزایش می‌دهد. این موضوع باعث شده تا مسئله‌ی نظافت و پاکیزگی جایگاه خاصی در تعالیم اسلامی به خود اختصاص دهد. (حسین زاده، ۱۳۹۱: ۲۸۹) اما خداوند متعال در اصل خلقت، زنان را زیباپسند و نظافت دوست آفریده است. به همین جهت آنان در مورد نظافت نیاز به سفارش زیادی ندارند، ولی مردان به خاطر کسب و حرفه و کار به نظافت، کمتر اهمیت می‌دهند و نیاز به تأکید دارند. (مصطفوی، ۱۳۷۰: ۴۹/۱) مرد باید برای همسر خود پاکیزه و آراسته باشد تا مهرش در دل او پایدار بماند. رعایت این نکته به‌ویژه در جوامع امروزی ضروری‌تر است زیرا که عوامل وسوسه، گمراهی و انحرافی بیشتر است چراکه فضاهای باز اجتماعی با وجود همه‌ی جنبه‌های مثبت، میل به تنوع‌طلبی را در افراد افزایش می‌دهد. (حسینی، ۱۳۸۶: ۵۲) همان‌طور که این بیان در سخنان امام رضا علیه‌السلام دیده می‌شود ایشان به عنوان راهنما و مربی انسان‌ها در این مورد فرموده است: «إِنَّ التَّهَيُّنَةَ مِمَّا يَزِيدُ فِي عَفْوِ النِّسَاءِ» (کلینی، ۱۴۲۹: ۳۱۰/۱۱) زینت کردن مرد و خود را نظیف و آماده ساختن به پاکی و عفت زن، کمک زیادی می‌کند. امام علیه‌السلام همچنین در ذیل این روایت پاکیزگی را از اخلاق انبیاء شمرده است و آن را از ضرورت‌های زندگی خانوادگی می‌شمارد؛ و در حدیثی دیگر می‌فرماید: «لَا يَنْبَغِي لِلرَّجُلِ أَنْ يَدْعَ الطَّيِّبَ فِي كُلِّ يَوْمٍ فَإِنْ لَمْ يَقْدِرْ فَيَوْمٍ وَ يَوْمٍ لَمْ يَقْدِرْ فَيَوْمٍ كُلِّ جُمُعَةٍ وَ لَا يَدْعُ ذَلِكَ.» (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۲۷۹/۱) برای مرد سزاوار نیست که روزی بوی خوش استعمال نکند. پس اگر هرروز نتوانست یک روز در میان و اگر باز نتوانست، در هرروز جمعه عطر بزند و آن را ترک نکند.

۵. وظایف اختصاصی زن در ایجاد خانواده‌ی مطلوب

۵ - ۱. اظهار محبت نسبت به همسر

ابراز عشق و محبت به همسر که در قرآن کریم بر آن تصریح شده است. (رک؛ روم/۲۱) از وظایف مهم زنان است؛ که عاملی بسیار مؤثر در قوام خانواده و روابط مطلوب زن و شوهر به شمار می‌آید. اهمیت این موضوع

به قدری است که حضرت علی علیه‌السلام ارزش آن را معادل دشوارترین تکلیف دینی مرد، یعنی جهاد شمرده‌اند. چنانکه فرموده‌اند: «جِهَادُ الْمَرْأَةِ حُسْنُ التَّبَعْلِ» (کلینی، ۱۴۲۹ ق: ۱۹/ ۳۷۰) از نظر امام رضا علیه‌السلام نیز در حدیثی زنان را چند دسته می‌شمارند و بهترین زنان را کسانی می‌دانند که به شوهرانشان اظهار عشق و محبت می‌کنند ایشان چنین زنانی را بهترین غنیمت برای شوهرانشان می‌دانند. «وَ اعْلَمُ أَنَّ النِّسَاءَ شَتَّى فَمِنْهُنَّ الْغَنِيْمَةُ وَالْعَرَامَةُ وَ هِيَ الْمُتَحَبِّبَةُ لِزَوْجِهَا وَ الْعَاشِقَةُ لَهُ...» (علی بن موسی، ۱۴۰۶ ق: ۲۳۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۲۳۴/۱۰۰)

۵ - ۲. امانت‌داری و وفاداری

در جهت امانت‌داری و حفظ راز و اسرار زندگی، زن بیشتر از مرد حساس‌تر بوده و مورد توجه قرار دارد. امانت‌داری عموماً در دو مرحله‌ی، حفظ مال و زندگی شوهر و حفظ ناموس و عرض خود زن صورت می‌گیرد. (صادقی اردستانی، ۱۳۶۸: ۳۴۳) این اصل در کلام امام هشتم علیه‌السلام نمود دارد که آن حضرت در بیانی جامع چنین فرموده است: «مَا أَفَادَ عَبْدٌ عَبْدَةً خَيْرًا مِنْ زَوْجَةٍ صَالِحَةٍ، إِذَا رَأَاهَا سَرَّتَهُ، وَإِذَا غَابَ عَنْهَا حَفِظَتْهُ فِي نَفْسِهَا وَ مَالِهِ» (کلینی، ۱۴۲۹ ق: ۵۷۸/۱۰) بزرگ‌ترین موهبتی که نصیب بنده خدا می‌گردد، این است که همسر شایسته‌ای داشته باشد که هرگاه مرد او را ببیند، شاد شود و (آن زن) در غیاب شوهر حافظ عفت خویش و اموال وی باشد. در حدیثی دیگر که امام رضا علیه‌السلام از جد بزرگوارشان امیر المومنین علیه‌السلام نقل می‌کنند، چنین زنانی را ستوده و از مقربان درگاه الهی می‌شمارند: «خَيْرُ نِسَائِكُمُ الْخَمْسُ قِيلَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ وَ مَا الْخَمْسُ قَالَ الْهَيِّنَةُ اللَّيِّنَةُ الْمُؤَاتِيَةُ الَّتِي إِذَا غَضِبَ زَوْجُهَا لَمْ تَكْتَجِلْ بِعُمُصٍ حَتَّى يَرْضَى وَ إِذَا غَابَ عَنْهَا زَوْجُهَا حَفِظَتْهُ فِي غَيْبَتِهِ فَتِلْكَ عَامِلٌ مِنْ عُمَّالِ اللَّهِ وَ عَامِلُ اللَّهِ لَا يَخِيْبُ» (کلینی، ۱۴۲۹ ق: ۳۳۷/۱۱) امام رضا علیه‌السلام روایت کرده که حضرت علی علیه‌السلام فرمود: بهترین زنان شما، آن زنی است که خوش اخلاق و بردبار باشد. هرگاه شوهرش بر وی خشمگین شود، با نظر غضب به شوهرش نگاه نکند تا هنگامی که از وی خشنود گردد و هرگاه شوهرش از وی غایب شد، حقوق شوهری را حفظ کند. این چنین زن از کارگزاران الهی است و عاملان خداوند از رحمت او ناامید نیستند.

۵ - ۳. واقع‌گرایی و دوری از خرافه

برخی از زنان به سبب جهل و نادانی، در امر کشف واقعیات و داوری‌های خود، به عوامل موهومی پناه می‌برند؛ مثلاً یک عطسه ممکن است جلوی بسیاری از کارهای مهم آنان را بگیرد. یا از گرفته شدن ماه و خورشید بیمناک‌اند، برنامه کارهای روزانه خود را با مراجعه به فالگیران تنظیم می‌کنند و به بهانه سرپوش گذاشتن روی رکود و تنبلی خود، به بخت و اقبال متوسل می‌شوند. امام هشتم علیه‌السلام در کلامی زنده، ریشه‌دار و پرتحرک راه جوانه زدن و پرورش شخصیت راستین را باروری نیروی تفکر و اندیشه در سایه‌ی

تعقیب هر کاری از راه آن معرفی فرموده است. در پرتو این عامل است که آدمی از قید وابستگی به اوهام آزاد می‌شود و می‌تواند به عالی‌ترین مدارج معرفت و شناخت در اسرار هستی گام نهد. «مَنْ طَلَبَ الْأَمْرَ مِنْ وَجْهِهِ لَمْ يَزَلْ، فَإِنْ زَلَّ لَمْ تَخْذُلْهُ الْحَيَلَةُ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ق: ۳۵۶/۷۵) هر کس کاری را از راه آن طلب کند، پایش نمی‌لغزد، اگر بلغزد، چاره آن او را خوار نگرداند. «صَدِيقُ كُلِّ امْرِئٍ عَقْلُهُ، وَعَدُوُّهُ جَهْلُهُ» (کلینی، ۱۴۲۹، ق: ۲۶/۱) دوست هر انسان عقل او و دشمنش جهل و نادانی اوست.

۶. وظایف فرزندان در قبال والدین

۶-۱. احسان و اطاعت از والدین

والدین دارای تجربه‌های بیشتری هستند و در تشخیص سعادت و خوشبختی فرزندان به دور از احساس‌های کور و هیجان‌های واهی تصمیم‌گیری می‌کنند و اینکه هستی فرزندان از آن والدین است، به حکم عواطف انسانی، باید فرمان‌بردار و مطیع کسانی بود که برای رشد و پرورش و کمال انسان زحمت زیادی متحمل شده‌اند. (حسینی، ۱۳۸۶: ۱۴۰) بنابراین اسلام ارزش زیادی برای والدین قائل شده است و در آیات متعددی از قرآن برای احترام به آن‌ها سفارش کرده است (البقره: ۸۳، الأنعام: ۱۵۱، توبه ۲۳ و ۲۴، الإسراء: ۲۵-۲۳، مریم: ۱۴، العنکبوت: ۸، لقمان: ۱۴ و ۱۵، الأحقاف: ۱۵)؛ برخی از این آیات، احسان به والدین را مطلق و اطاعت از آن‌ها را مشروط بر این می‌دانند که فرزندانشان را به کفر دعوت نکنند. (قرائتی، ۱۳۸۳: ۷/۱۱۶) این گفتار در کلام امام رضا علیه‌السلام هم نمود دارد که ایشان می‌فرمایند: نیکی به پدر و مادر بر فرزند واجب است، گرچه هر دو مشرک باشند و اطاعت مخلوق در معصیت خدا جایز نیست (اگر تو را به تخلف از فرمان الهی امر کردند، از آن‌ها پیروی مکن). (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ق: ۱۲۴/۲) امام رضا علیه‌السلام در سفارش‌های متعدد دیگر، پیروان خود را به این امر راهنمایی کرده است: گاهی از قول پیامبر اعظم صلی‌الله علیه و آله و سلم نقل می‌کند که حتی نگاه به چهره والدین عبادت است: النَّظْرُ فِي ثَلَاثَةِ أَشْيَاءَ عِبَادَةٌ - النَّظْرُ فِي وَجْهِ الْوَالِدَيْنِ وَ فِي الْمُصْحَفِ وَ... (علی بن موسی، ۱۴۰۶، ق: ۹۰) و گاهی در تفسیر آیه «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبُلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا آفٌ وَلَا تُنْهَرُهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا» (اسراء: ۲۳) کمترین میزان بی‌احترامی به والدین را گفتن کلمه «اف» می‌داند: أَذْنَى الْعُفُوقِ آفٌ وَ لَوْ عَلِمَ اللَّهُ تَعَالَى شَيْئًا أَهْوَنَ مِنْ آفٍ لَنَهَىٰ عَنْهُ (علی بن موسی، ۱۴۰۶، ق: ۸۲). امام در پاسخ به سؤال کسی که در باره نیکی به والدینی سؤال می‌کند که بر مذهب حق نیستند می‌فرماید: ادْعُ لَهُمَا وَ تَصَدَّقْ عَنْهُمَا وَ إِنْ كَانَا حَيِّينَ لَا يَعْرِفَانِ الْحَقَّ فَدَارِهِمَا (کلینی، ۱۴۰۷، ق: ۱۵۹/۲): برایشان دعا کن و از آن‌ها صدقه بده و اگر زنده‌اند و عارف به حق نیستند با آن‌ها مدارا کن. در کتاب فقه الرضا نیز درباره نیکی به پدر چنین دستور می‌دهد: عَلَيْكَ بِطَاعَةِ الْأَبِ وَ بَرِّهِ وَ التَّوَاضُعِ وَ الْخُضُوعِ وَ الْإِغْطَامِ وَ الْإِكْرَامِ لَهُ وَ حَفْضِ الصَّوْتِ بِحَضْرَتِهِ

فَإِنَّ الْأَبَّ أَوْلَىٰ لِلْأَبْنِ فَرَعُهُ لَوْلَا لَمْ يَكُنْ يُفَدِّرُهُ اللَّهُ ابْدَلُوا لَهُمُ الْأَمْوَالَ وَالْجَنَاهُ وَالنَفْسَ (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۷۶/۷۱ و ۷۷)؛ بر تو باد فرمان بری از پدر و نیکی به او و تواضع و خشوع و احترام او و فرود آواز در حضور او، زیرا پدر اصل پسر است و پسر فرع او، اگر او نبود خدا پسر را مقدر نمی‌کرد، در راه آنان مال و جاه و جان را فدا کنی.

۶ - ۲. قدردانی و تشکر از زحمات پدر و مادر

قرآن کریم حقوق والدین را در ردیف مسئولیت‌های الهی فرد آورده است. چنانکه امام رضا علیه‌السلام می‌فرماید: خداوند در قرآن شریف حق والدین را قرین حق خود قرار داده و فرموده است: «أَنْ اشْكُرْ لِي وَ لِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ» (لقمان: ۱۴) «شکرگزار من و شکرگزار پدر و مادرت باش...» (نوری، ۱۴۰۸ ق: ۱۷۷/۱۵) در این آیه شکر پدر و مادر، درست در کنار شکر خدا قرار گرفته است، مثل اینکه شکر والدین مانند شکر خدا بلکه شکر والدین خود شکر خداست. ایشان در روایتی دیگر می‌فرمایند: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَمَرَ بِثَلَاثَةٍ... وَ أَمَرَ بِالشُّكْرِ لَهُ وَ لِوَالِدَيْهِ فَمَنْ لَمْ يَشْكُرْ وَ لِوَالِدَيْهِ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ» (ابن بابویه، الخصال، ۱۳۶۲ ش: ۱/۱۵۶) خداوند امر به سپاسگزاری از خود و والدین انسان‌ها کرده است، پس کسی که خدا را شکر کند ولی از والدین قدردانی نکند، در حقیقت خدا را شکر نکرده است؛ بنابراین رضایت خداوند در گرو رضایت والدین و ناخشنودی خدا در اثر نارضایتی آنان است. اگر والدین از فرزند ناخشنود باشند، عواقب بسیار نامطلوب در انتظار آن‌ها خواهد بود. همه‌ی این‌ها نشان می‌دهد که تعالی فرزندان با رابطه‌ی مناسب و مطلوب آن‌ها با والدین جدانشدنی است. (سالاری فر، ۱۳۸۹: ۸۶)

۶ - ۳. پرهیز از موجبات عقوق

عقوق در لغت به معنای نافرمانی، آزرده، استخاف و ترک نیکی و مهربانی است. عقوق پدر و مادر عبارت است از به خشم آوردن و شکستن دل و آزرده خاطر ایشان. به هر نوع که دل آزرده شوند، عقوق حاصل و آدمی مستحق عذاب الهی می‌شود. امام رضا علیه‌السلام عقوق والدین را باعث منع توفیق اطاعت پروردگار دانسته و می‌فرماید: حَرَّمَ اللَّهُ عَقُوقَ الْوَالِدَيْنِ لِمَا فِيهِ مِنَ الْخُرُوجِ مِنَ التَّوْفِيقِ لِطَاعَةِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ التَّوْقِيرِ لِلْوَالِدَيْنِ وَ تَجَنُّبِ كُفْرِ النِّعْمَةِ وَ إِبْطَالِ الشُّكْرِ وَ مَا يَدْعُو مِنْ ذَلِكَ إِلَى قَلْبِ النَّسْلِ وَ انْقِطَاعِهِ لِمَا فِي الْعُقُوقِ مِنَ قَلْبِ تَوْقِيرِ الْوَالِدَيْنِ وَ الْعِرْفَانِ بِحَقِّهِمَا وَ قَطْعِ الْأَرْحَامِ وَ الزُّهْدِ مِنَ الْوَالِدَيْنِ فِي الْوَلَدِ وَ تَرْكِ التَّرْبِيَةِ بَعْلَهُ تَرْكِ الْوَلَدِ بَرَّهُمَا (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۲ / ۹۱)؛ خدا عقوق والدین را حرام کرد، چون باعث بی‌توفیقی در اطاعت خداوند عزوجل می‌شود و هم احترام والدین از بین می‌رود و نعمت خدا کفران می‌شود و اساس سپاسگزاری نابود می‌شود و آنچه را که می‌خواند به‌سوی قَلت نسل و انقطاع آن به بار می‌آورد، زیرا در مخالفت والدین و ناراضی ساختن آنان احترامی برای پدر و مادر باقی نمی‌ماند و حقوقشان شناخته نمی‌شود و خویشی قطع

می‌گردد و والدین رغبتی به فرزند نخواهند داشت و لذا در تربیت او کوششی نخواهند نمود، برای آنکه امیدی به نیکی او در عوض ندارند چرا که فرزند اطاعت آنان را رها کرده است. (مجلسی، ۱۳۶۴: ۴۷/۱) «لو علم الله لفظه أوجز فی ترک عقوق الوالدین من اف، لاتی به» (مجلسی، مرآة العقول، ۱۴۰۴: ق: ۳۹۱/۸) امام رضا علیه‌السلام از پدرش، از جدش امام صادق علیه‌السلام حدیث کرد که فرموده است: اگر خداوند برای جلوگیری از رنجش و آزار پدر و مادر کلمه‌ای را کوتاه‌تر از «اف» می‌دانست، آن را در قرآن شریف می‌آورد.

نتیجه‌گیری

بحث خانواده و چگونگی سلامت ماندن آن از آسیب‌های دنیای امروز که با تهاجم فرهنگی غرب روبه‌روست، از جمله مباحث بسیار مهمی است که باید بررسی شود. بی‌شک فرمایشات ائمه معصوم علیه‌السلام در این راستا که به عنوان ولی خدا، رهبر و مربی انسان‌ها شناخته می‌شوند، مشعلی فرا راه هدایت جویان خواهد بود چرا که علم آن‌ها از علم الهی و سرچشمه‌ی وحی نشئت می‌گیرد. امام رضا علیه‌السلام نیز یکی از همین بزرگواران است که مانند اجداد مطهرش فرمایشات متنوعی در باب خانواده داشته‌اند. آن حضرت برای هر یک از اعضای خانواده توصیه‌هایی می‌کنند که با عمل به آن‌ها خانواده‌هایی سالم و مطلوب در اجتماع خواهیم داشت که این خانواده‌ها تشکیل‌دهنده‌ی جامعه‌ی بزرگ اسلام هستند. از جمله‌ی توصیه‌ها، تأکید بر وظایف مشترک زن و مرد در خانواده همچون حسن خلق، قناعت و سازگاری، عفو و گذشت است. ایشان علاوه بر آن، وظایف اختصاصی مرد و زن را یادآور می‌شوند که وظایفی چون: تکریم و ارج‌گذاری زن، آراستگی ظاهری و مدیریت اقتصادی در خانواده را از وظایف مرد می‌دانند. از فرمایشاتی که امام رضا علیه‌السلام در باب مدیریت اقتصادی خانواده بیان داشته‌اند می‌توان روش‌های تربیتی تبشیری، بصیرت‌افزایی و اعطای بینش، انذار و بیم، بیان غیرمستقیم و روش تنوع بیان را برداشت کرد که پیاده کردن این روش‌ها در فرهنگ‌سازی مدیریت اقتصادی خانواده امری پسندیده هست. ایشان زنان را به اظهار محبت نسبت به همسر، امانت‌داری و وفاداری، واقع‌گرایی و دوری از خرافه توصیه می‌کنند. فرزندان را نیز به احسان و اطاعت، قدردانی و سپاسگزاری، پرهیز از موجبات عقوق را در قبال والدین موظف می‌دانند.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، قم: جامعه مدرسین، اول: ۱۳۶۲ ش.
۴. _____ عیون أخبار الرضا علیه السلام، تهران: نشر جهان، اول: ۱۳۷۸ ق.
۵. _____ من لایحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به حوزه علمیه قم، دوم، ۱۴۱۳ ق.
۶. ابن جوزی، سبط (۱۴۱۸ ق)، تذکره الخواص، قم: منشورات شریف الرضی، چاپ اول.
۷. باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران: نشر مدرسه، ۱۳۸۵.
۸. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه (مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله)، تهران: دنیای دانش، چاپ چهارم: ۱۳۸۲ ش.
۹. جعفریان، رسول (۱۳۸۱)، حیات فکری و سیاسی ائمه علیهم السلام، قم: انصاریان، چاپ ششم.
۱۰. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، اول: ۱۴۰۹ ق.
۱۱. حسین زاده، علی، همسران سازگار راهکارهای سازگاری، قم: انتشارات موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ دوازدهم، ۱۳۹۱.
۱۲. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا. تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران. چاپ دوم، ۱۳۷۷.
۱۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت، دار القلم، اول، ۱۴۱۲ ق.
۱۴. سالاری فر، محمدرضا، خانواده در نگرش اسلام و روان شناسی، تهران: سمت، چاپ ششم، ۱۳۸۹.
۱۵. سبحانی نیا، جواد. تعلیم و تربیت برتر (روش تعلیم و تربیت خانواده در قرآن کریم). قم: زائر. اول: ۱۳۹۴.
۱۶. صادقی اردستانی، احمد، اخلاق خانواده، تهران، انتشارات حافظ، ۱۳۶۸.
۱۷. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرين، تهران، نشر مرتضوی، سوم، ۱۳۷۵.
۱۸. فاخری، علیرضا، اخلاق در خانواده، بی جا، بی نا، بی تا.
۱۹. فضل الله، محمدجواد، تحلیلی از زندگانی امام رضا (ع)، ترجمه‌ی محمدصادق عارف، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، چاپ هفتم، ۱۳۸۲.
۲۰. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: نشر مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ یازدهم، ۱۳۸۳.
۲۱. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، قم: انتشارات دار الحدیث، اول: ۱۴۲۹ ق.

۲۲. مجلسی، محمدباقر، مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، تهران: دار الکتب الإسلامیة، دوم: ۱۴۰۴ ق.
۲۳. _____، بحار الأنوار، بیروت: دار إحياء التراث العربی، دوم: ۱۴۰۳ ق.
۲۴. محبی پور، صغری، نقش امام رضا علیه السلام در حدیث شیعه، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل، اول: ۱۳۸۸.
۲۵. محمودیان، حسین و دیگران، دانش خانواده، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها، سمت، چاپ هشتم، ۱۳۸۷.
۲۶. مصطفوی، جواد، بهشت خانواده، مشهد: انتشارات هجرت، دوم: ۱۳۷۰.
۲۷. مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، بیروت: دار الکتب العلمیه، سوم، بی تا.
۲۸. مظاهری، حسین، خانواده در اسلام، قم: انتشارات شفق، ۱۳۶۴.
۲۹. مکارم شیرازی، ناصر، پیام امیر المومنین علیه السلام، تهران: دار الکتب الاسلامیه، اول، ۱۳۸۶.
۳۰. منسوب به علی بن موسی، الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا علیه السلام، مشهد: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، اول: ۱۴۰۶ ق.
۳۱. نوری، حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، اول: ۱۴۰۸ ق.
۳۲. الهامی نیا، علی اصغر، اخلاق عملی، قم: اداره آموزشهای عقیدتی سیاسی نمایندگی ولی فقیه در سپاه، چاپ: اول، ۱۳۷۸.